

میرزا محمد علی حسینی اصفہانی

نوشته: عبدالحسین حائری

۳

دوم (از نسخ رساله تسطیح ابوالفتوح که بدست قاننی اصلاح شده) شماره ۶۳۲۹۱ در کتابخانه مجلس است. این نسخه را عبدالحسین فولادی از نسخه نوشته میرزا عبدالله ریاضی (شماره ۶۴۲۱ مجلس) رونویس و حواشی قاننی و ریاضی را بر آن اضافه کرده است.

نسخه رساله تسطیح محیی الدین مغربی نیز بخط همین فولادی ضمیمه آن است.

(این مجموعه در ص ۳۶۰-۳۶۴ فهرست ۱۹ مجلس توصیف شده است)
نسخه سوم (از تسطیح ابوالفتوح) نسخه ایست در مجموعه شماره ۶۰۱ کتابخانه ملک تهران این نسخه نیز منقول است از خط قاضی زاده رومی (۱) و دور نیست اصلاح شده نیز باشد زیرا نسخه در دست قاننی بوده و چند فائده و رساله از او ضمیمه آن است و اینک یاد میشود:

- فائده فی البرهان علی ان الابصار لیس بخروج الشعاع

۱ - در یادداشتی که با چند واسطه از نسخه کتابخانه ملک بدستم رسید این رساله تألیف محمود بن محمد بن موسی معروف بقاضی زاده رومی یاد شده (در حقیقت نام کاتب نسخه اصل پانام مؤلف اشتباه شده است).

– رساله‌فی ان کل ما یستعلم من المجهولات بالشکلین المعنی والظلی یمکن ان یستعلم بالمسطر والفرجار من غیر حساب
– رساله در استخراج جدول لوگاریتم جیب (رساله اخیر را از افادات استاد خود علی محمد اصفهانی فراهم کرده است. درباره این سه اثر در پایان بخش اول از این گفتار سخن خواهد رفت.)

چهارم (از نسخه‌هایی که از تسطیح ابوالفتوح میشناسیم) نسخه شماره ۴۳۴۵/۹ کتابخانه مجلس است که بخط حاج عبدالهادی اصفهانی در نیمه قرن ۱۳ از نسخه‌ای به خط محمد بن محمود بن موسی قاضی زاده مورخ ۸۹۲ رو نویس شده (۱). از اصلاحات

۱- چنانکه تا اینجا ملاحظه گردید، بیشتر نسخه‌های تسطیح ابوالفتوح رو نویس از نسخه دستنویس سبط قاضی زاده رومی و تنها مقاله نخستین است مگر نسخه کهن و نفیس موجود در مجموعه شماره ۶۴۱۳ کتابخانه مجلس شورایی. این نسخه که متعلق به حدود قرن ۸ یا اوائل ۹ ه است اواخر مقاله اولی و تمام مقاله دوم است و ضمیمه آن نسخه کهن تری است از کامل فرغانی و آلات عجیبه رصد خازنی. کر اوزه درباره کاتب نسخه استامبول توضیح نداده است. ابن الصلاح مؤلف رساله تسطیح دانشمندی است ایرانی که شایسته است اورا (پیش از خواجه نصیر طوسی) پایه گذار نظرات اصلاحی در هیئت بظلمیوس بدانیم. وی در چند اثر گرانتهای خود که نسخه آنها به خط خواجه نصیر موجود است وجود اغلاف را در ترجمه های مجلطی و خاصه در جداول ثوابت اثبات میکند و درباره عوامل این غلطها و دیگر انحرافات که از آن جمله اختلاف حروف الفبای یونانی و عربی است از نظر جدایی و پیوستگی - بتفصیل سخن میگوید. در رساله‌ای جداگانه به خطاهای موجود در جداول کتاب صورالکواکب صوفی اشارت میکند و اعتماد بیرونی را بر رصد های صوفی نابجا میداند و البته از نشان دادن رصدهای درست و تازه صوفی دریغ ندارد.

جای دارد که درباره این دانشمندی که به تصریح همدانی است اما در بیشتر مراجع دمشق خوانده شده و مؤلفان کتب تراجم نیز از مقام علمی و ادبی او با اجمال یاد و اشعاری از او نقل کرده اند و ارزش آثار علمی او را مورد دقت قرار نداده اند، تحقیق بیشتری شود.

پروفسور زکی ولیدی طوغان در سخنرانی خود در کنفرانس یادبود خواجه نصیر (تهران ۵-۱۲ خرداد ۱۳۳۵) از برخی از آثار ابن الصلاح یاد کرد.

قائمی و ریاضی در این نسخه اثری نیست و جای بیشتر اشکال هندسی سفیداست و اغلاط بسیار دارد.

این نسخه در مجموعه ایست از نیمه قرن ۱۳ شامل نسخه های نفیس از آثار قدما که اینک فهرست آن یاد میگردد :

۱- رساله در آلات رصد و کیفیت ارساد از مؤیدالدین بن برمک عرضی - دمشق (۴-۶۶۴). این مهندس دانشمند در حدود ۱۲۵۹ م به انجمن رصد مراغه پیوست و در این رساله آلاتی که در رصدخانه مراغه ساخته شد و بکار می رفت و کیفیت ساختن و بکار بردن آنها را دقیقاً وصف می کند.

نخست آلاتی را که بر طبق نمونه بطلمیوس ساختند و سپس آلات و وسائل ابتکاری خود یا انجمن (زیر نظر خواجه) را بیان می دارد و در قسمت اول نیز امتیازات آلات کار شده در مراغه را بر آلات یاد شده در محسطی و نیز تکمیل و اصلاحی که انجمن در آنها بعمل آورده روشن میسازد.

وی در این رساله، آلت کامله را که خود پسال ۶۵۶ در حضور نجم الدین لیبودی وزیر برای الملك المنصور صاحب حمص نوشته نیز توصیف می کند. در آغاز مطلب (پس از دیباچه) سخنی دارد که همین نکته های تاریخی و نیز حاکی از احترام فراوان و دوستی عمیق او نسبت به خواجه نصیر است. وی در اینجا چنین میگوید :

این است آلاتی که در رصدخانه مراغه بالای تپه های در خارج شهر در قسمت غربی ساختیم و ساختن قسمتی از آنها پیش از ۶۶۰ هـ و قسمتی از آن پس از این تاریخ انجام یافت، و این همه به اشارت مولانا المعظم .. افضل علماء الاسلامیین بل و المتقدمین و هو من جمع الله سبحانه فیہ ماتفرق فی کافه اهل زماننا من الفضائل .. و الاحاطة بسائر العلوم فجمع العلماء الیه و ضم شملهم بوافر عطاءه و کان بهم ارف من الوالد علی ولده فکنافی ظلہ آمنین و برؤیته فرحین ... المولی نصیر الملقو الدین محمد بن محمد الطوسی .. و لقد کنت استکبر الاخبار عنه فلما لقینا سفر الخبر الخبر قلله ایما جمعتنا بخدمته و ابهجنا بفوائده و انکان قد ابعدنا عن الاوطان و العشره و الولدان فان فی وجوده عوضا عن غیره ... و من وجده فما فاتته شی . و من فقده فقد فدم کل شی «فلا خلائنا لله منه» .

رساله آلات رصد عرضی بوسیله زیمان H. Seemann به آلمانی ترجمه و در مجله ارلانگن (ج ۶۰ سال ۱۹۳۸) به چاپ رسیده. این مهندس کره ای نیز ساخت که بگفته سارتن کهن ترین کره دوره اسلامی است که در دست است (الدومیلی : المعلم عند العرب .

رسالة ۲ (از مجموعه ۴۳۴۵ مجلس) ! اصول موضوعه اقلیدس (فارسی)
از قطب الدین محمود بن مسعود شیرازی در بیان ۶ قضیه از اصول موضوعه هندسه اقلیدس است که استادان صناعت مؤاخذت کرده اند بر اقلیدس کی آنرا در عداد مسائل یاد کردن اولی تر از آنک در مسادرات .. پس از جهت ازاله تغذغه متعلمان .. لایق نمود اشارتی خفیف ... به بیان آن کردن بی استعانت به مسائل کتاب ،

در آغاز بیان قضیه ۶ میگوید:

و هیچیک از اهل صناعت بی استعانت بعضی از مسائل کتاب تعرض به آن نرسانیده اند و نتوانسته یا اگر رسانده اند بمانرسیده است، ما را به توفیق باری .
وجهی روی نمود تا بی استعانت بمسائل کتاب .

عبارات این نسخه با آن که در دره التاج است تفاوتهایی دارد، و شاید برآستی رساله ای جداگانه است در این باب اما ا ، ستوری این رساله را یاد نکرده . نسخه ای از آن در کتابخانه دانشکده الهیات (تهران) موجود است (رگ : فهرست الهیات ج ۱ : ۳۸۹ و ج ۲ : ۱۴۹ احمد منزوی : نسخه : ج ۱ : ۱۳۴)
۳- رساله کاپیتان جونان اسکات .

۴- کتاب ثمره (= صد کلمه) در احکام نجوم منسوب به بطلمیوس نالینو می گوید :

این رساله از بطلمیوس نیست زیرا در آن نظراتی ابراز شده که با انتظار او در کتاب اربع مقالات (که مسلماً از اوست) مطابقت ندارد .

(رگ تاریخ علم الفلك : ۲۱۹ و استوری ۲ : ... : کراوزه : ۵۰۴)

۵- مدخل منظوم در اختیارات و تقویم . که غالباً (و به خطا) بخواجه نصیر منسوب می شود .

در يك نسخه (شماره ۲۰۹۳ دانشگاه مورخ ۱۲۱۵) سراینده منظومه عبدالجبار خجندی یاد شده ، در نسخه ای دیگر (شماره ۶۳۶۸۳ مجلس) حکیم انوری ، در چند نسخه (که این نگارنده دیده است) فخرالدین مبارکشاه غوری و در چند نسخه در شروزی مبارکشاه عوذی یا عوزی (نسخه های منسوب به غوری دیباجه منظوم رساله را ندارد) و در صدر نسخه حاضر نام سراینده سید اشرف ضبط شده است حاج خلیفه : مبارک غوری .

حبیب الله طبیب در شرحی که (در ۹۲۷) بر این مدخل منظوم نوشته از سراینده آن باصراحت یاد نمی کند اما پیداست آنرا از خواجه نمی دانند . از این گذشته نسخه های منظومه اختلافات فراوان دیگر نیز دارد ، در تعداد آیات ،

در ترتیب و تقدم و تاخر عناوینها و حتی در عبارات، جمله‌ها و کلمه‌ها، برخی از نسخه‌ها نیز دبیچه منظوم را ندارد. اما نسخه حاضر با همه نسخه‌هایی که تا این زمان دیده‌ام اختلاف فاحش دارد.

(در این باره رجوع شود به فهرست مجلس ۱۹: ۴۵۴ - ۴۵۶ و: شرح

مدخل منظوم ریو: ۱۰/ ۸۱۱ و ۸۱۲ و ۸۱۳، ازبکستان ش: ۳۸۵۰)

۶- صغیحه در اسطرلاب از شیخ بهاء الدین عاملی.

۷- رساله تسطیح ابوالفتوح (جای سخن).

۸- فردوس الحکمه (جزء اول) از خالد بن یزید.

۹- شرح المکتسب فی زراعه الذهب (بدون عنوان).

۱۰- التذکره فی الکیمیا از عبدالجبار همدانی (۱) (بخش ابواب کوچک).

۱۱- تذکره (فصلهایی از همان کتاب).

مؤلف در این فصول تجارب حکماء را در صنعت کیمیا و شناسائی داروها

و خواص آنها و رنجه‌ها که در این راه برده و سفرها که کرده اشاره می‌کند.

۱۲- منقولاتی از جزء دوم تذکره (همان کتاب) و از تعالیق و معجزات

ابوالمعانی یا ابوالعالی. مؤلف در آغاز این جزء ۲، تعالیق و معجزات امام

ابوالعالی نشاوری (کذا) را می‌آورد و می‌گوید «آنرا در محله مصالحگاه ری نوشته‌ام»

از نوشته‌های این بخش معلوم می‌گردد که قاضی عبدالجبار همدانی کافی در

۴۸۳ به گنج‌هرفته و در یک فرسنگی آنجا با زاهدی کوه نشین که فیلسوف و منجم

و طبیب و عالم به کیمیا بود ملاقات کرده و از او بهره برده است.

در اواخر نسخه چنین آمده «جابر بن حیان صوفی معلم قاضی عبدالجبار

در کتاب مهج النفوس گوید...»

۱- بن‌صاعد تذکره در کیمیا از ابن مسکویه یاد میکند. در فهرست آصفیه

چند نسخه بنام التذکره فی الکیمیا تألیف قاضی عبدالجبار همدانی یاد شده که

برو کلمان آنرا با تحریف نام مؤلف به «عبدالجلیل» می‌آورد و در هر حال وی بجز قاضی

عبدالجبار بن احمد همدانی متوفی در ۴۱۵ ه.ناست. زیرا مؤلف این تذکره بنوشته

جامع نسخه حاضر در ۴۸۳ به خراسان سفر کرده است.